

Seminar für Sprachen und
Kulturen Nordafrikas
Otto-Behagel-Str. 10
D-6300 Gießen

Makale
Osman Sert Kaya

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 059-49/4

Sayın

Orhan Şaik GÖKYAY

Kayışdağı Caddesi, No 124/1

Göztepe - İstanbul

29. XI. 1982

TÜRKİE

Osman Fikri Sertkaya

Giessen, 24.11.1982

Sayın
Orhan Şaik Gökyay
Kayışdağı Caddesi, No 124/1
Göztepe-İstanbul
TÜRKİYE

TDVİSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 059-49/1

Pek muhterem Efendim,

Giessen'den size saygı ve sevgiler. Bu gün El-aman'ya ya gelişimin tam üçüncü haftası. Yol hazırlığı, evden taşınma, pasaport, kambiyo vs gibi lüzumsuz ve zaman alıcı işler yüzünden, size vedaya geledim. Bayramda da teyzemle birlikte gelmiş, fakat sizi bulamamıştık. İlk gün evde yok imişsiniz. İsmail daha sonra söyledi. Ne ise.

Burada ilk hafta iklime alışmak ve yer bulma ile geçti. Hâlen oturma ve çalışma müsaadesi muamelelerini takip ediyorum. Bildiğiniz gibi 1983'ün Ekim ayına kadar yurt dışındayım. Buradaki Üniversitede haftada sekiz saat Türkiye Türkçesi dersi veriyorum.

Bu gün ilişikte gördüğünüz mektubu ve makaleyi Şinasi Beye postaladım. Bu nüshayı da hangi yazı ile iştirak ettiğimi bilmeniz için size gönderiyorum. İnşallah beğenirsiniz. Daha önce de konuştuğumuz üzere, Lamii Çelebi'nin mektubunu, Allahın izni ile, dönüşte birlikte okuruz.

Bu vesile ile Ferhunde Hanım teyzem ile birlikte ellerinizden öper, emirlerinizi beklerim.

Oğlunuz Osman

Yrd. Doç. Dr.

Osman F. Sertkaya

Giessen, 24.11.1982

Prof. Dr. Şinasi Tekin
Center for Middle Eastern
Studies, Harvard University,
1737 Cambridge Street,
Cambridge, Mass. 02138
U. S. A.

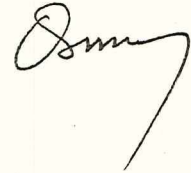
TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 059-49/2

Sayın Prof. Dr. Şinasi Tekin,

Takriben üç haftadan beri Giessen'deyim. Daha önce de yurt dışına çıkma hazırlığı yüzünden, Orhan Şâik Gökyay Armağanı için benden istemiş bulunduğunuz makalemi, size bir türlü postalayamamıştım. Eğer henüz vakit geçmemiş ise, Armağana "Göktürk tarihinin meseleleri: Köl Tigin ve Köl-İç-Çor âbidelerinde geçen OPLAYU TEGMEK deyimi üzerine" adlı, 10 sahifelik bir makale ile iştirak etmek istiyorum. Makalemin metni bu mektup ile birlikte Giessen'den postaya verilmiştir.

Bu vesile ile saygılar sunar, başarılar dilerim.

Osman Fikri Sertkaya

KÖL TİĞİN VE KÖL-İÇ-ÇOR KİTABELERİNDE GEÇEN
OPLAYU TEGMEK DEYİMİ ÜZERİNE

Osman F. Sertkaya

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 059-49/3

Köktürk kitâbelerindeki deyimler üzerinde şimdiye kadar lââyıkıyla durulmamıştır. Bu konuda yapılan çalışmalar arasında Türk araştırmacılarından Talât Tekin ve Osman Nedim Tuna'nın çalışmaları zikredilebilir.

Talât Tekin, "Köktürk yazıtlarındaki deyimler üzerine" adlı makalesinde, şu 12 deyimini açıklamıştır. ①.

1. adak kamsat-
2. atı küsi yok bol-
3. balıktaki tağık- tağdaki in-
4. başlıgıg yükündür- tizligig sökür-
5. içre aşsız taşra tonsız
6. körür közi körmez teg bilir bilgi bilmez teg bol-
7. közi kaşı yablak bol-
8. ot sub kıl-
9. ödinge küni teg-
10. tün udıma- küntüz olurma-
11. sabın sı-
12. uç-, uça bar-

Osman Nedim Tuna ise "Köktürk yazıtlarında "ölüm" kavramı ile ilgili kelimeler ve "kergek bol-" deyiminin izahı" adlı makalesinde kergek bol- deyimini açıklamıştır. ②.

Ben de bu maddemde, Köl Tigin ile Köl-İç-Çor kitâbelerinde bir çok defa geçen oplayu teg- deyimini açıklamaya çalışacağım.

oplayu teg- deyimini, Köktürk kitâbelerinde, çeşitli yerlerde, şu gramer şekillerinde kullanılmıştır. (Bk. LEVHA I).

Bu kullanılışlarda da açıkça görüleceği üzere, şahsın düşmana hücum sistemi şöyledir:

Şahıs, umumiyetle ata binip, (düşmana) oplayu hücum ediyor.

Bu esnada düşmanını;

- a) uzaktan ok ile vuruyor (2. örnek)
- b) yaklaşınca süngü ile sanıyor (2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 13 ve 14. örnek)
- c) yakından kılıç ile kılıçlıyor (3. örnek)

İsim	Zarf (pozisyon)	Fiil	Yapılan işler
I. KÖl Tigin,	yadagin	oplayu tegdi.	Ong Totok yurçın yaraklıg eligin tutdı. (D. 32)
II. KÖl Tigin,	ak adgırığ binip	oplayu tegdi.	Bir erig okun urtı. İki erig udu aşuru sançdı. (D. 35-36)
III. KÖl Tigin,	alp şalçı akın binip	oplayu tegdi.	İki erig udu aşuru sançdı. (K. 2)
IV. KÖl Tigin,	alp şalçı akın binip	oplayu tegdi.	Az ilteberig tutdı. (K. 2-3)
V. KÖl Tigin,	alp şalçı akın binip	oplayu tegdi.	Ol at anta tüş [di.] (K. 3-4)
VI. KÖl Tigin,	azman akın binip	oplayu tegdi.	Altı erig sançdı. Sâ tegişinte yiting erig kılıçladı. (K. 5)
VII. KÖl Tigin,	azman akın binip	<oplayu> tegdi.	<...?...?..> sançdı. (K. 6)
VIII. KÖl Tigin,	az yağızın binip	<oplayu> tegdi.	İki erig sançdı. (K. 7-8)
IX. KÖl Tigin,	ögsiz akın binip	<oplayu tegdi>	Tokuz eren sançdı, ordug birmedi. (K. 8-9)
X. KÖl Tigin,	az yağızın binip	oplayu tegip	bir erig sançdı. Tokuz erig egire tokıdı. (K. 5-6)
XI. KÖl İççor,		oplayu tegip	süsin [..] (B. 10)
XII. KÖl İççor,		oplayu tegip	bulgayu [..] (B: 11)
XIII. KÖl İççor,	... özlükün binip	oplayu tegip	üç erig sançdı. (D. 3)
XIV. KÖl İççor,	idil akın binip	oplayu tegip	sança ıdıp at uplı önti. (D. 7)
XV. KÖl İççor,	yağıka yalngus	oplayu tegip	uplu kirip özi kışga kergek boltı. (D. 11)

OP-LA-Y-U gramer şeklinde geçen -la- ekinin, Türkçede ismi fiil yapan bir ek olduğunu biliyoruz. -la- ekli fiil şekli olan op-la- fiilini Wilhelm Radloff (1895) (3) "zerschlagen, angreifen", Wilhelm Thomsen (1896) (4) "attaquer, charger", Hüseyin Namık Orkun (1936 ve 1941) (5) "fırlatmak", S. E. Malov (1951) (6) "atakovat", brosit'sya v atakı", Talât Tekin (1968) (7) "to rush, attack with much speed", Muharrem Ergin (1970) (8) "atılmak, atlamak, hücum etmek" şeklinde mânâlandırmıştır.

Kelime, Drevnetyurkskiy Slovar' (1969) (9) da opla- "brosat'sya v atakı", Räsänen'in Etimoloji Sözlüğü (1969)'nde ise "wie ein Dresch ochse sein" şeklinde mânâlandırılmıştır.

James Russel Hamilton, "OPLA-/YOPLA-, UF-/YUF- et autres formes semblables en turc ancien" adlı makalesinde, kelimeyi oplamak > uflamak veya oflamak "pousser des 'ouf' ou des 'of' (de fureur ou d'essoufflement)" şeklinde anlamının mümkün olduğunu, bunun yanında, kelimenin y- önsesi ile, y-ub-la- kökünden de türetilebileceğini söylemektedir. (10).

İsimden fiil yapan -la- ekinden önceki OP isim kökü, sadece Talât Tekin tarafından "onomapoetic word" şeklinde tavsif edilmiş (11) ve op-la- fiili, Kırgız Türkçesindeki op-to-n- < *op-la-n- fiili ile de karşılaştırılmıştır. Yani Talât Tekin'e göre OP isim kökü, ses taklidi bir kelimedir.

Biz, OP kelimesini mânâlandırmayı daha sonraya bırakıyor ve benzer gramer şekillerine geçiyoruz.

DLT ile Kutadgu Bilig'de "gibilik ve benzerlik" ifade eden -layu/-leyü eki ile geçen sekiz örnek tespit edilmiştir.

1. adıglayu (/adıg-la-y-u) az- "ayı gibi azmak" ve hayvan isimleri ile birlikte kullanılır
KB 2311 tonğuz teg titimlig böri teg küçi
adıglayu azgır kutuz teg öçi
 "O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır".
2. arjulayu (/arju-la-y-u) "çakal, sırtlan gibi"
DLT, I kişi arjulayu kırı (کیشی آرژولیو قوری)
 (127/17) "Halk, çakalların insan yemek için toplandıkları gibi, bir şeyin etrafında toplandı".

DLT, III uzum barıp songdadı
 (401/14) tegre durup anğdıldı
saçın kara menğdedi
arzulayu er avar (ارزولیو)
 "Arkası sıra gidip kovaladı
 etrafını çevirerek sardı
 saçını kırarak yoldu
 çakal gibi adam avlar".

3. arşlanlayu (/arşlan-la-y-u) kükre- "arşlan gibi kükremek"

DLT, I öpkem kelip oğradım
 (125/10) arşlanlayu kükredim
alplar başın toğradım
emdi meni kim tutar
 "Öfkem geldi, uğradım
 arşlan gibi kükredim
 yigitlerin başını doğradım
 şimdi beni kim tutar?".

KB, 2314 uluğ tutsa hamyet kör arşlanlayu
ügi teg usuz bolsa tünle sayu
 "Arşlan gibi, hamiyeti yüksek tutmalı;
 Baykuş gibi, geceleri uykusuz geçirmelidir".

4. kağılayu (/kağı-la-y-u) kayna- "kaz gibi kayna-

KB, 72 kaz ördek kuğu kıl kalığığ tudı
kağılayu kaynar yokarı kodı
 "Kaz, Ördek, Kuğu ve Kıl-Kuyruk fezâyı doldurdu;
 bağışarak, bir yukarı-bir aşağı, kaynaşıyorlar".

5. kazlayu (/kaz-la-y-u) "kaz gibi"

DLT, I ıvrık başı kazlayu
 (100/6) sağrak tolı közleyü
sakınç kozi kizleyü
tün kün bile sevelim
 "İbrik başı Kaz gibi
 sürahi dolu göz gibi
 sıkıntıyı çukura (kuyuya) gizleyerek
 gece gündüz sevelim".

6. udlayu (/ud-la-y-u) yi- "sığır gibi yemek yemek"

KB, 4770 туру ölmegüçe yigil ay kadas
yime udlayu sen taduñg bolğa as
"Ey kardeş, sen ölmeyecek kadar bir şey ye;
Öküz gibi çok yeme, mizacın bozulur".

KB, 5635 yidi arzu ni'met özüm udlayu
tirildim hem ud teg bilü bilmeyü
"Ben, Öküz gibi, heves ve ni'met yedim;
bilerek-bilmeyerek, bir Öküz gibi, yaşadım-dedi".

7. uslayu (/us-la-y-u) "kerkes, kartal, akbaba gibi"

DLT, II Eren kamuğ artadı neñler uzu
(17/7) Tavar körüp uslayu eske çokar.
"Mal yüzünden adamlar hep bozuldu;
Mal gördüklerinde kartal gibi leşin üzerine inerler".

8. bör(i)leyü (/bör(i)-le-y-ü) ulus- "kurt gibi uluşmak"

DLT, I ulsıp eren börleyü
(188-189/1) yırtıp yaka urlayu
sıkırip üni yurlayu
sıgıtap közi örtülür
"Herkes kurt gibü uluşuyor
yakasını yırtarak bağırlıyor
ünü çıkasıya haykırıyor
gözü örtülesiye kadar ağlıyor".

Eski ve Orta Türkçedeki "benzerlik ve gibilik" ifade eden -layu/-leyü eki, Eski Anadolu Türkçesinde, sadece bir örnekte tespit edilmiştir. Bu örnek de Behcetü'l-Hadâik'in karışık dilli yazma nüshasında bulunmaktadır.

've likin hiç ešek 'üzeyr peygâmbir esekin-leyü (اشك ليو)
yüz yıldan sonra girü dirilmedi (60/4-5).

ولكن هیچ اشك عزیز پیغمبر اشك لیو یوز یلدا صبرا کرو در بلدی

Anadolu Türkçesindeki diğer örnekler ise, dâimâ -layın/-leyin eki ile geçmektedir. Tanıklarlarıyla Tarama Sözlüğü'nde, XIV.-XVI. asırlarda Anadolu Türkçesinde kullanılan şu 5 örnek zikredilmektedir. Bu örneklerle M. Fuad Köprülü'nün Türk Saz Şairleri Antolojisi'nde, (II, III, İst. 1940, s. 38) zikrettiği bir örneği de ilâve edebiliriz.

1. arşlanlayın (/arşlan-la-y-ı-n) "arşlan gibi"

Av avlamaga dürüş arşlanlayın
Sökel dilkü bigi uzatma boyun

(Ferhengnâme-i Sadi Tercümesi. XIV. 29-TS, VII, Ekler, s. 178)

2. karıncalayın (/karınca-la-y-ı-n) "karınca gibi"

Karıncalayın nice bir irkesin
Yiyügür aya yimedın seni sin

(Ferhengnâme-i Sadi Tercümesi. XIV. 30-TS, VII, Ekler, s. 178)

3. turnalayın (/turna-la-y-ı-n) "turna gibi"

kaşı gözü turnalayın sürmeli

(Öksüz Aşık, XVI. asır - Türk Saz Şâirleri Antolojisi, s. 38)

4. bülbülleyin (/bülbül-le-y-i-n) "bülbül gibi"

Eger bülbülleyin pür-gam değilsin
Ne için gül gibi hurrem değilsin

(Mesihî Divanı. XV. 84 - TS, VII, Ekler, s. 179)

heman bülbülleyin söyle sözünü

(Salâtinname, XV. 20 - TS, VII, Ekler, s. 180)

5. kerkesleyin (/kerkes-le-y-i-n) "kerkes gibi"

Ensesinden görünür ak'asleyin
Sol uyuz olmuş karı kerkesleyin

(Vahdetname, XV, 116-1 - TS, VII, Ekler, s. 179)

6. şahınleyin (/şahin-le-y-i-n) "şahin gibi"

Şahınleyin yüksek uçar
Kaplan gibi kanlar saçar
Gökte buluttan nem kapar
Ben gönlümü bilmez miyim

(Köroğlu, XVI. 56 - TS, VII, Ekler, s. 180)

-la/-le eki ile isimden fiil yapılan ve -u ekiyle de gerundium şeklinde kullanılan -layu/-leyü ekli kelime köklerinin tamamı, hayvan adı veya cinsi bildiren birer isim köküdür.

Keza -la-y-ı-n/-le-y-i-n ekli geç devir örneklerinde görülen isim kökü de hayvan adı veya cinsi bildiren bâner isim köküdür.

Bu 15 örneğe dayanarak, op-la-y-u teg- deyimindeki OP isim kökünün bir hayvan adı veya cinsi olduğunu iddia eden, böyle bir hayvan adının veya cinsinin tarihî kaynaklarda geçip geçmediği sorusu ile karşı karşıya kalacaktır.

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lügati't-Türk'adlı eserinde bu soruyu cevaplandırmıştır.

Dîvânü Lügati't-Türk, sahife 29, satır 9'daki

أَبْ بِيَاءٍ صَبِيَّةٍ الرَّكْسِ مِنَ الْهَرْمَانِ بِلُغَةِ أَرْغُوتٍ

OP hibâin şulbetin er-râkis min e's-sîrâni bilügati argüt

ibâresi, Besim Atalay tarafından, "Op: Harman dögmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz. Arguca" şeklinde tercüme edilmiştir. (13).

Bu ibâredeki râkis kelimesi, Mütercim Asım'ın Kamus Tercümesi (Cilt II, s. 246)'ndeki şu açıklaması ile daha iyi anlaşılmaktadır.

er-râkis sol öküze dênür ki dögilen harmanın ortasında olup
sâir öküzler onun çevresinde devr ederler.

الرَّكْسِ مَثُولِ الْوَزْدِ دِينَورِ كِه دَوَكِيلَانِ خَرْمَنْكِ اورتَه سنده اولوب
سایر اوزلر انك چوره سنده دور ایدرلر

Vankulu Lügati (I, s. 522)'nde ise râkis için şu bilgi vardır.

er-râkis sol sığırdır ki harmanın orta yerinde olup ve ma'ada
olan sığırlar onun üzerine devr eder. Harman dögmekte
ona hâdî dërler.

الرَّكْسِ مَثُولِ صَغِيرِ دَرَكِه خَرْمَنْكِ اورتَه بَرْنَه اولوب و ماعده اولان
صغیرلر انك اوزرینه دور ایدرلر دَوَكِيلَه اكا هادی دیرلر

Yine Vankulu Lügati (II, s. 748)'nde hâdî kelimesi, şu şekilde açıklanmaktadır:

el-hâdî er-râkis sol sığırdır ki harman dögen sığırların ortasında
da turur, mâ'adası onun etrafında devr eder.

الرهادي الراسي مشول صقرذر كه خرمي دولن صخرارك اورته سنده
طورر. ماعدى انك اطرافنى دور ايدر.

DLT'deki bilgiyi, M. Räsänen, Etimoloji Sözlüğü'nün OP madde-
sinde; "op: Dreschochse in der Mitte der Tenne" şeklinde (14), Sir
Gerard Clauson ise Etimoloji Sözlüğü'nün OP maddesinde; "op: a group
of animale used to tread out the corn" şeklinde (15) aynen tekrarla-
maktadırlar. Ayrıca Clauson, kelime kökünün bu günki gibi Kırgız
Türkçesinde yaşadığını da söylemektedir.

Bu açıklamalara dayanarak, OP isim kökünün bir "onomapoetic
word" değil, "hayvan adı veya cinsi" bildiren bir kelime olduğunu
söyleyebiliriz. Bu hayvan da sığır cinsinden boğa < buka olmalıdır.

Boga'nın düşmanına çok hızlı ulaşması ve boynuzları ile düşma-
nını süsmesi yani dürtmesi, eski Türkler tarafından op-layu tegmek
şeklinde ifâde edilmiştir. teg- fiili Eski Türkçede "hücum etmek"
karşılığında kullanılmıştır. Bu fiilin diğer mânâları arasında
"ulaşmak, erişmek, yetişmek, kavuşmak" karşılıklarını da zikredebili-
riz. Eski Türkçedeki sanç- "süngülemek, mızraklamak" fiili ile de
"dürtmek, süsmek" mânâları kasd edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla Talât
Tekin'in opla- fiilini "attack with much speed" şeklindeki teşhis ve
teklifine aynen iştirak ediyorum.

OP'un merkez ile ilgisi olması, oplayu tegmek deyiminde kasde-
dilen mânânın oplayu tegan şahsın düşman safının merkezine, safın
ortasına, göbeğine, kalbine hücum ettiğini bize anlatmaktadır.
Merkeze yapılan bu ani ve hızlı hücum düşmanın ordu düzenini bozmakta
ve dolayısıyla mağlubiyeti sağlamaktadır.

Böylece, Türkçede bazı hayvanların vasıflarını bildiren, arşlan-
layu kükre- "arşlan gibi kükremek", adıglayu az- "ayı gibi azmak",
börileyü ulu- "kurt gibi ulumak", udlayu yi- "sığır gibi yemek yemek"
fiillerine oplayu teg- "boga gibi hücum etmek" fiilini de ilâve
etmeliyiz.

Türkçe metinlerde boga hücumu motifi, Batı Türkçesinin en önde
gelen eserlerinden olan Dede Korkut Kitabı'nda Dirse Han oğlu Bugaç
Han boyunu beyan eder başlıklı ilk hikâyede, Bugaç'ın isim almasında
geçer. Eski Türklerin heraldik hayvan motifi olan bu kahramanlık tim-
sali, Köktürk âbidelerindeki Kagan dangası olan Kotuz motifi ile de
birleştirilebilir. Bilindiği gibi Kotuz da Boga gibi bir sığır cin-
sidir. (16).

N O T L A R

1. Talât Tekin, "Köktürk yazıtlarındaki deyimler üzerine (I)", Türk Dili, VI, 67 (1 Nisan 1957), s. 372-374; "(II)", Türk Dili, VI, 68 (1 Mayıs 1957), s. 423-426.
2. Osman Nedim Tuna, "Köktürk yazıtlarında "Ölüm" kavramı ile ilgili kelimeler ve "kergek bol-" deyiminin izahı", VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957, Ankara 1960, s. 131-148.
3. Wilhelm Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Petersburg, 1895, s. 98.
4. Vilh. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon Déchiffrées, MSFOU, V, Helsingfors 1896, s. 156, not 43. "Le sens du verbe opla- dont le gerundium oplayu se joint à teg- attaquer, charger, m'est inconnu".
5. Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, IV, İstanbul 1941, s. 72.
6. S. E. Malov, Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Teksti i Issledovaniya, (Slovar), M. L. 1951, s. 404.
7. Talât Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Indiana University, Bloomington, 1968, s. 109, s. 360b.
8. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, 1000 Temel Eser, no 32, İstanbul, s. 109.
9. Drevnetyurkskiy Slovar', M. L. 1969, s. 368b; M. Räsänen, Versuch eines Etymologischen Wörterbuches der Türksprachen, Helsinki 1969, s. 363b.
10. J. R. Hamilton, "OPLA-/YOPLA-, UF-/YUF- et autres formes semblables an turc ancien", AOH, XXVIII/1 (1974), s. 111-117.
11. Talât Tekin, a. g. e., s. 109.
12. İsmail Hikmet Ertaylan, Behcetü'l-Hadâyık, İ. Ü. E. F. Yay. No 859, İstanbul 1960, s. 60, str. 4-5.

- 13 B. Atalay, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I, Ankara 1939, s. 34/21
Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks", Ankara 1943, s. 439.
14. Martti Räsänen, a. g. e., s. 363b.
15. Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972, s. 4a.
16. Osman F. Sertkaya, "Some problems of Köktürk history: A Note on the adjectival compound kız koduz on the Tonyukuk Monument", Turcica, Revue d'Etudes Turques, XI (1979), s. 180-186. Krş.
Osman F. Sertkaya, "Göktürk tarihinin meseleleri: Tonyukuk âbides üzerine üç not", Türkiyat Mecmuası, XIX (1977-1979), 1980, s. 165-182.